
İDEAL BİR DEVLET ADAMI OLARAK ZÜLKARNEYN

ZULQARNAIN AS A IDEAL STATESMAN

Doç. Dr. Ferruh KAHRAMAN

Dokuz Eylül Üniversitesi

İlahiyat Fakültesi

Temel İslam Bilimleri

ferruh.kahraman@deu.edu.tr

orcid.org/0000-0002-5104-8325

Atf Gösterme: KAHRAMAN, Ferruh, “İdeal Bir Devlet Adamı Olarak Zülkarneyn”, *Ağrı İslâmi İlimler Dergisi (AGİİD)*, Aralık 2020 (7), s.33-60.

Geliş Tarihi:	Özet: Zülkarneyn’in kimliği, sahip olduğu imkânları, seferleri ve iktidar alanı tefsirlerde hep problem olmuştur. Zülkarneyn, müslüman olmasına rağmen bazen putperest bir kral; insan olmasına rağmen bazen de bir melek ya da cin olarak ele alınmıştır. Yine onun iki dağ arasına demir ve bakırla inşa ettiği set, taş ve harçla inşa edilen setlerle izah edilmiş; yaptığı seferleri ise uzayda gerçekleştiği yönünde açıklanmıştır. Zülkarneyn konusunda yapılan çalışmalarda onun ideal devlet adamlığı yönü zayıf bırakılmıştır. Bu sebeple makalede onun ideal devlet adamlığı yönüne vurgu yapılmıştır. Çalışmada Zülkarneyn ile ilgili âyetlere dil merkezli yaklaşım; kıssa, tarihî bilgilerle desteklenmiş ve bir tefsir çalışması olması hasebiyle de tefsir kitaplarına müracaat edilmiştir. Zülkarneyn’i merak edip onun hakkında Hz. Peygambere soru soranlar Yahudi olduğu için Ahd-i Atik ile şerhlerinden de istifade edilmiştir. Zülkarneyn’in kim olduğunu tespit etmek zor olsa da kaynaklar, onun Pers krallarından biri ya da Makedonyalı İskender olma ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Zira Persler dönemi ile kadim Makedonya döneminde düzenli ordular kurulmuş, paralı askerler kullanılmış, madencilikte ilerlemeler kaydedilmiş, sanat, mimarî, zanaatkarlık ve yazı gelişmiş, tarihte zengin büyük kentler doğmaya başlamıştır. Bütün bu etkinlikler de ona verilen ‘sebepler’ olmalıdır. Ayrıca Pers ve Makedonya devletleri dünyanın en önemli bölgeleri olan Anadolu, Ortadoğu ve Kuzey Afrika’ya hâkim olmuş medeniyetlerdir.
10 Ağustos 2020	
Kabul Tarihi:	
1 Aralık 2020	

© 2020 AGİİD

Tüm Hakları Saklıdır.

Anahtar Kelimeler: *Tefsir, Zülkarneyn, Örnek Şahsiyet, İmkân, İktidar.*

Abstract: The identity of Zulqarnain, his opportunities, expeditions and his area of power are always discussed in the Tafsîrs. Although he was Muslim, he was sometimes treated as a pagan king; although he was human, he was sometimes treated as an angel or a jinn. The embankment he built between the two mountains with iron and copper is explained as the embankment built with stone and mortar; and his expeditions are explained as it took place in space. His ideal statesmanship was left weak in the studies on the subject of Zulqarnain. For this reason, the article emphasized his ideal statesmanship aspect. In the study, the verses about Zulqarnain were addressed with a language-based approach; the story was supported with historical information and the Tafsîr books were applied because of the fact that it was a Tafsîr study. That is because those who asked some questions about Zulqarnain to Prophet Muhammad are Jewish; Old Testaments and its interpretations were benefitted in the studies related to Zulqarnain. Although it is difficult to ascertain who Zulqarnain was, the sources reinforce the possibility that he was one of the Persian kings or Alexander of Macedon. During the Persians and ancient Macedonia period, regular armies were established, mercenaries were used, advances were made in mining, art, architecture, craftsmanship and writing developed, and rich cities in history began to be born. All these activities should also be ‘reasons’ given to him. In addition, the states of Persia and Macedonia are founded civilizations in the most important regions of the world, Anatolia, Middle East and North Africa.

Giriş

Tefsirde en gizemli konulardan birisi Zülkarneyn kıssasıdır. Zülkarneyn kıssası Kur'ân'da müphem olarak geçer. Onun gerçek adı, kim olduğu, nereli olduğu, nerede yetiştiği, nereleri fethettiği gibi konular Kur'ân'da açıkça yer almaz. Âyetlerde sadece onun çok geniş bir coğrafyada hâkimiyet kurduğu zikredilmektedir. Pek çok kıssada geçen isimler hakkında Kur'ân ve başka kaynaklardan malumat sahibi olunurken Zülkarneyn kıssası için bunu söylemek pek mümkün değildir. Örneğin, Hz. İbrâhîm'in kimliği, ne zaman yaşadığı, eşleri, çocukları ve peygamberliği hakkında Kur'ân'da ve tarihî kaynaklarda pek çok bilgi bulmak mümkündür. Hatta daha önceki peygamberlerden olan Hz. Nûh, Hz. Hûd ve Hz. Sâlih'in memleketi, soyu, kavmi hakkında asgarî bir şeyler söylenebilmekte, bilimsel tahminlerde bulunabilmektedir.

Zülkarneyn kıssasıyla ilgili meselelerin başında *ismi* gelmektedir. Müfessirler Zülkarneyn isminin zikredilen şahsın lakabı olduğu konusunda hemfikirdirler. Ancak bu lakabın Arap bir krala mı, yoksa Araplar tarafından Acem bir hükümdara mı verildiği hâlâ netlik kazanmamıştır. Kimi kaynaklara göre “zû” ile başlayan lakapların Yemen'de meliklere verilmesinden dolayı o Yemenlidir. Ancak Yemen krallarına Tubba' denilirken; ona Tubba' değil de neden Zülkarneyn denildiği başka bir sorundur. Bazı müfessirler onun Yemenli veya Fârisî bir kral, bazıları da onun Büyük İskender olduğunu söylemektedir.¹ İsmi gibi onun peygamberliği de tartışmalıdır.

Tartışılan ikinci bir mesele de onun *peygamber olup olmadığıdır*. Bazı müfessirler onun peygamber olduğunu;² diğer bazıları ise onun peygamber olmadığını; ancak sâlih bir zat olduğunu söylemiştir.³

Zülkarneyn hakkında müfessirlerin ihtilaf ettiği üçüncü bir konu da onun seferleridir. Seferleri biraz da ona verilen sebeple/imkânla alakalıdır. Ona verilen sebepler/imkânlar tartışmalı olduğu gibi onun yaptığı seferlerin mekânsal anlamda nereye ulaştığı da ihtilâflıdır. Onun iktidar alanı da seferleriyle ilgilidir.

¹ Makdisî, Ebû Muhammed, *el-Bed' ve't-tarih*, haz. Halil İmran el-Mansûr (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997), 3/80; Sa'leb'î, Ebû İshak, *Arâisül-mecâlis* (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2004), 323, 325; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, nşr. Abdullah Abdulmuhsin et-Turkî (Cize: Hicr li't-Tibaa ve'n-Neşr, 1997); 2/547-551.

² Elmalılı, Muhammed Hamdi, *Hak Dini Kur'ân Dili* (İstanbul: Azim Dağıtım, ts.), 5/389.

³ Hâzin, Ali b. Muhammed, *Lübâbü't-tev'il* (Mısır: Matbaatü'l-Behiyyeti'l-Misriyye), 1304, 3/248.

Zülkarneyn kıssası üzerindeki ihtilaflar, müfessirlerin meseleye bakış açılarından kaynaklanmaktadır. Bazı müfessirler ona Kur'ân, tefsir, Arap dili ve Arap dilinin incelikleri merkezli değil de sadece sebep-i nüzûl merkezli bakmışlardır. Sebeb-i nüzûl dikkate alınarak tefsir yapmak bir yöntem olsa da bazen istenilen faydayı sağlayamamaktadır. Bazıları da bu zatı tarihî malumatlar ışığında açıklamaya çalışmıştır. Tarihte gerçekleşmiş bir olayı ya da yaşamış bir şahsı, sadece tarihî bilgilerle açıklamak olayın izahında yetersiz kalacaktır.

Son dönemde Zülkarneyn ile ilgili yazılmış makalelerde⁴ ve tezlerde Zülkarneyn, genellikle tarihî bir şahsiyet olarak ele alınmıştır.⁵ Hem makalelerin hem de tezlerin Zülkarneyn'in kimliği konusunda sundukları bilgiler yeterli görülmüştür. Ancak bu eserler incelendiğinde ilgili yazarların daha çok Zülkarneyn'in kimliği ve kimliği üzerine yapılan yorumlar üzerinde durdukları görülmüştür. Bu sebeple mezkûr kıssa öncelikle Kur'ân, tefsir, Arap dili ile Arap dilinin incelikleri, tarihî malumatlar ile Yahudi kutsal metinleri ışığında geniş bir kaynak yelpazesıyla kıssa, ideal bir devlet adamının özellikleri bağlamında ele alınmıştır. Bu çalışmada da Zülkarneyn'in kimliği, sahip olduğu imkânları, seferleri ve iktidar alanı elbette işlenmiştir; ancak asıl vurgu onun taşıdığı ideal devlet adamı özellikleridir.

1. Zülkarneyn'in Kimliği Meselesi

Zülkarneyn, birleşik bir isim olup “zû” ile “karneyn” kelimelerinin bir terkididir. “Zû” “sâhip ve mâlik” anlamlarına gelirken “karneyn”, “karn” kelimesinin ikili olup “asır, iki örgülü saç, çift boynuz, doğu ve batıdan kinaye olarak dünyaya hâkim kişi” gibi anlamlara gelir.⁶ Arapçada genelde “zû” ile başlayan isimler lakaptır. Günlük dilde ve edebiyatta kullanılan “zû” ön takısı lakaplar için kullanılır. Kur'ân'da Yûnus peygamber için “zûnnûn”/balık sahibi lakabı kullanılmıştır.⁷ Bu sebeple pek çok müfessir ve araştırmacının savunduğu gibi Zülkarneyn'in lakap olması kuvvetle muhtemeldir.

⁴ Jale Şimşek, “Kur'ân'a Göre Zülkarneyn”, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1/1 (Haziran 1999) 321-336; Ali Osman Kurt, “Yahudi Kaynaklarında Kral Tipolojileri: Nebukadnezar ve Koreş Örneği”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 10/2 (Aralık 2006) 423-443; Mustafa Öztürk, “Zülkarneyn Kıssası”, *Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1/2 (Aralık 2014) 7-31; Mustafa Öztürk, “Zülkarneyn”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları 2013), 44/564-567; Hasan Haspolat, “Hz. Zülkarneyn ve Diyarbakır”, *Diyarbakır*, Diyarbakır Valiliği, Kültür Sanat Yayınları (Nisan 2010), 51-56.

⁵ Fatma Albayrak, *Kur'ân Işığında Zülkarneyn Kıssası*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012; Nuh Savaş, *Zülkarneyn Kıssası*, Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1994; Ahmet Şekercioğlu, *Klasik ve Çağdaş Kur'ân Yorumlarında Zülkarneyn Kıssası'nın Tahlili*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013.

⁶ Mecdüddin Feyruzabâdî, *el-Kâmûşu'l-muḥîṭ* (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1987), 1578.

⁷ el-Enbiyâ 21/87.

İbn Âşûr (ö. 1973) gibi müfessirler, Zülkarneyn'in lafzî anlamından yola çıkarak, “saçında iki örgü⁸ ve miğferinde iki boynuz olduğu için ona bu lakabın verildiğini söylerler. Bazı müfessirler de “karn”ın “zâhir ve bâtın ilim” ile “doğu ve batıya hâkim olma” anlamına geldiğini iddia ederler.⁹ Öncelikle “örgü” konusunda ısrar eden İbn Âşûr'un görüşü isabetli görülmemektedir. Zira doğu ve batıya seferler yapan, batıdaki kavmi ikaz eden, üçüncü seferinde karşılaştığı kavme de yardımcı olan cihangir bir zatın sadece saçından dolayı lakap alması bizce mantıklı görülmemektedir.

Kehf sûresi içerisindeki konular ve âyetler arası münasebet çok önemlidir. Sûrenin başlarında mağara ashabı olarak adlandırılan bir topluluğa işaret edilirken, sûrenin ortalarında Hz. Mûsâ-Hızır kıssası ile konu bir kavmin reisi ve peygamberine dönüşür. Kıssada bir kavim peygamberi olan Hz. Mûsâ'nın *ledün* ilmini öğrenmesinden bahsedilir. Tam da Zülkarneyn kıssasının burada başlaması “karn” kelimesinin zâhir ve bâtın ilimlerine sahip bir kişinin lakabı olduğu, bize daha mantıklı gelmektedir. Diğer yandan bu zatın batı ve doğuya seferler yaparak cihana hâkim olması, ona bu lakabın verilmesini de anlamlı kılar. Zira o, batıya gittiğinde oradaki kavmi korkutacak, onları tebliğ edecek ve onlara ültimatome verecek kadar güçlüdür. Yine doğu seferinde karşılaştığı kavimden de ilim, teknik, teknoloji, kültür ve daha pek çok yönden üstündür. Zira onun doğu seferini anlatan âyette “*Biz onun yanında olan her şeyi kuşatmıştık, tamamen biliyorduk*” denilir.¹⁰ Hele onun üçüncü seferi ise daha bir dikkat çekicidir. Üçüncü seferinde o, zalim bir kavme karşı mazlum bir kavmi korumuştur. Zülkarneyn seferlerinin ilkinde batıda bir kavmi uyarılmış, ikincisinde ilkel bir kavimle karşılaşarak medenî ve ileri bir kültürü onlara göstererek örnek olmuş, üçüncü de ise mazlum kavme yardımcı olmuştur. Bütün bu bilgiler ışığında bazı müfessirlerin dediği gibi Zülkarneyn adının “doğu ve batının hâkimi” anlamında bir lakap olduğu görüşünü de kabul etmek mümkündür.

Kur'ân'da zikredilen Zülkarneyn, ideal ve hayalî bir kişilik değil, tarihte yaşamış gerçek bir şahsiyettir. Ancak Kur'ân, onun tarihsel gerçekliğinden ziyade *sünnetullah* çerçevesindeki beşeriyet, içtimaiyat, ahlâk, tarih ve günlük hayatla ilgili verdiği derslere ve ibretlere işaret eder. Kur'ân'da Zülkarneyn'in örnek bir şahsiyet olarak sunulması, onun gerçek bir zat olmadığı anlamına gelmemelidir. Zülkarneyn, dünyaya hâkim olan bir kraldır. Onun bu özelliği âyetlerde şöyle açıklanır: “*Derken o, bir yol tutup gitti. Sonunda güneşin battığı yere vardığı zaman güneşi kara bir balçıkta batıyor buldu. Birde orada bir kavimle karşılaştı. Biz ona 'Ey*

⁸ İbn Âşûr, Muhammed, *et-Tahrîr ve't-tenvîr* (Bs.: Dâru't-Tunûsiyye, ts.), 16/19.

⁹ Râzî, Fahreddin, *Mefâtihu'l-gayb* (Tahran: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.), 21/164.

¹⁰ el-Kehf 18/91.

Zülkarneyn! Ya onları cezalandırırsın ya da onlara iyi davranırsın' dedik."¹¹ "Sonra Zülkarneyn bir yol tutup gitti. Sonunda güneşin doğduğu yere varınca üzerlerine güneşin doğduğu bir kavim buldu ki kendileri için güneşe karşı bir siper yapmamıştık."¹²

Tefsir ve tarih kitaplarına bakıldığında kısaca Zülkarneyn'in kimliği hakkında şu isimler zikredilir: Büyük İskender, Himyer kralı Sa'b b. Haris ya da Ebu Kerb Şems, Akad kralı Naramsin, Pers kralı I. Dârius, Pers kralı Büyük Koreş, Pers kralı Feridun, Türk hakanlarından Oğuz Kaan, İnsan olmayıp büyük bir melek, Salih bir zat, Merzibân-ı Mısrî ve bir Roma Kayseri.¹³

Zülkarneyn'in kimliği hakkındaki görüşler sadece yukarıda zikredilenlerle sınırlı değildir.¹⁴ Çünkü Zülkarneyn ile İskender isimleri zamanla, anlam genişlemesine uğrayarak özel isim ya da lakap olmaktan çıkıp güçlü, dünyaya hükmeden devlet başkanı anlamına gelmiştir. Bunların bazıları da mitolojik bir mâhiyete bürünmüştür. Bu makalede sadece bizce kabul edilen, tutarlı olan sağlam delillere dayanan görüşler ortaya konulacaktır. Klasik dönem müfessirlerinin bir ikisi hariç tümü Zülkarneyn'in İskender olduğu konusunda ittifak halindedir.¹⁵ Son dönemlerde ise Ebulkelâm Âzad (ö. 1958)'la beraber Büyük Koreş ismi öne çıksa da farklı görüş sahibi müfessirler de bir hayli fazladır.¹⁶ Bu çalışmada konu fazla uzatılmadan ayrıntıları bazı kitaplara havale edilerek sadece belli şahıslarla iktifa edilecektir.¹⁷

Tefsirde Zülkarneyn olduğu söylenen şahısların başında *İskender* gelir. Müfessirlerden Mukâtil b. Süleyman (ö. 148/767), Zemahşerî (ö. 538/1144), Alûsî (ö. 1270/1854), Kâsımî, (ö. 1332/1914) tarihçilerden de Mesûdî (ö. 346/957) Zülkarneyn'in Büyük İskender olduğu konusunda ısrar ederler.¹⁸ Râzî (ö. 606/1210) Büyük İskender'in müşrik olmasına yer verse de tercihini yine ondan yana kullanır.¹⁹ Kâsımî de İskender'de ısrar edip onun müşrik olduğuna dair bir delilin olmadığını söyler.²⁰

¹¹ el-Kehf 18/85, 86.

¹² el-Kehf 18/89, 90.

¹³ Geniş açıklama için bk. Albayrak, *Kur'an Işığında Zülkarneyn Kıssası*, 48-92.

¹⁴ İskender Türe, *Zülkarneyn, Kur'an'da Uzaya Seyahati Anlatılan İnsan* (İstanbul: Karizma Yayınları, 2000), 33, 114.

¹⁵ Şekercioğlu, *Klasik ve Çağdaş Kur'an Yorumlarında Zülkarneyn...*, 102.

¹⁶ Şekercioğlu, *Klasik ve Çağdaş Kur'an Yorumlarında Zülkarneyn...*, 164.

¹⁷ Şekercioğlu, *Klasik ve Çağdaş Kur'an Yorumlarında Zülkarneyn...* 73-171.

¹⁸ bk. Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*, nşr. Abdullah Mahmud eş-Şehhate (Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 2002), 2/600; Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer Muhammed el-Hârizmî, *Keşşâf* (Beyrût: Dâru'l-Fikri'l-İlmiyye, 2009), 2/714; Neseî, Ebu'l-Berekât, *Tefsîru'n-Neseî* (Dımeşk-Beyrût: Dâru İbn Kesîr, 2011), 2/316; Alûsî, *Rûhu'l-meânî* (Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1997), 16/39; Kâsımî, *Mehâsinü't-te'vil*, 7/76; Mesudî, Ali b. Hüseyin, *Mürücü'z-zehab*, nşr. Ch. Pellat (Beyrût: 1966), 2/9.

¹⁹ Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 21/164.

²⁰ Kâsımî, Cemaleddin, *Mehâsinü't-te'vil*, neşr. M. Fuad Abdülbâkî (Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1957), 11/4113.

İbn Teymiyye (ö. 728/1328), İbn Kesir (ö. 774/1373) ile Seyyid Kutub (ö.1966) Zülkarneyn'in mümin, İskender'in müşrik olduğuna vurgu yapıp onun İskender olmadığını ifade ederler.²¹ Diğer yandan Büyük İskender, doğu-batı yönüne çok sayıda seferler düzenlese de bir set inşa etmemiş, ettirmemiştir. Yine onun, ele geçirdiği topraklardaki insanlara adalet ve merhametle muamele edip etmediği de şüphelidir.²² Taberî (ö. 310/923) ilgili âyetler konusundaki rivayetleri aktardıktan sonra bu konuda açık bir tercihte bulunmaz.²³ Matürîdî (ö. 333/944) ilgili âyetlerde onun kimliğinden hiç bahsetmez.²⁴ Şevkânî (ö. 1250/1834) sadece rivayetlerle yetinir.²⁵ Elmalılı (ö.1947) ise bu konuda farklı görüşleri verdikten sonra bunu bilmenin zor olduğunu ifade eder.²⁶

Birûnî (ö. 453/1061) “zû” lakaplarını sadece Yemenlilerin kullanmasını delil göstererek Zülkarneyn'in Yemen krallarından *Sa'b b. Haris ya da Ebu Kerb Şems* olduğunu söyler.²⁷ Esmâî (ö. 216/831) ve İbn Hişam (ö. 218/833) da bu görüştedir.²⁸ Bu çalışmada ortaya çıkmıştır ki Zülkarneyn'in Yemen krallarından bir kral olma ihtimali zayıftır. Neseplerine düşkünlüğü ile meşhur Arapların tarih ve edebiyatında yer almaması ve Zülkarneyn'in Araplar tarafından fazla tanınmaması onun Yemenli olmadığını göstermektedir. Yukarıda zikredildiği gibi Zülkarneyn ile ilgili soruyu Arapların sormaması da kralın Arap olmadığını göstergelerinden biridir.²⁹ Yine tarih kaynaklarında dünyanın kuzey taraflarına sefer düzenleyen bir Yemen meliki yer almamaktadır. Yemen'deki Ma'rib seddi, ne malzemesi ne de yapılış amacıyla Kur'an'da geçen Zülkarneyn'in yaptırmış olduğu setle uyuşmamaktadır. Sadece “zû” lakabını esas alarak kralın Yemenli olduğunu iddia etmek meseleyi açıklamakta yetersiz kalmaktadır.

Bazı müfessirler de Zülkarneyn'in, *Akad kralı Naram-sin* olduğunu iddia ederler. Naram-sin tahmini olarak M.Ö. 2635 yıllarında yaşamış ve hüküm sürmüş bir devlet başkanıdır. Adil yönetimleriyle tanınan Naram-sin, dört bölgeye barış ve adalet getiren kral olarak tanınır. Bu dört bölge coğrafi olarak kuzey-güney ile doğu-batıdan kinayedir. O, batıda Ebla'yı doğuda da Elam şehrini aldıktan sonra “evrenin kralı” olarak adlandırılır. Dikili bir taştaki kabartmada

²¹ İbn Teymiyye, Takıyyüddin, *Mecmuatü'l-fetâvâ*, nşr. Mustafa Abdülkadir Ata (Beyrût: 2000), 4/83, 84; 9/81; İbn Kesir, Ebu'l-Fidâ, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Kerîm* (Beyrût: Âlemü'l-Kütüb, 1993), 3/99; Seyyid Kutub, *Fî zilâli'l-Kurân*, Trc. Emin Saraç, İ. Hakkı Şengüler, Bekir Karlığa (İstanbul: Hikmet Yayınevi, ts.), 9/462.

²² Receb el-Beyvemî, *Kādâya'l-İslâmiyye münâkaşatü ve rudûd* (Mansûra: Dâru'l-Vefâ, 1405/1985), 1/190.

²³ Taberî, İbn Cerir Muhammed b. Cerir, *Câmiü'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân* (Beyrût: Dâru'l-Fikri'l-İlmiyye, 2009), 8/271.

²⁴ Matürîdî, Ebû Mansûr, *Te'vilâtü ehli's-sünne* (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 2004), 3/249.

²⁵ Şevkânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed, *Fethu'l-kadîr* (Beyrût: Âlemü'l-Kütüb, 2002), 2/897.

²⁶ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 5/382.

²⁷ Birûnî, Ebü'r-Reyhan Muhammed b. Ahmed el-Harizmî, *el-Asâru'l-bâkiye*, nşr. C. E. Sachau (Leipzig: Otto Harrassowitz, 1923), 41.

²⁸ bk. Birûnî, *el-Asâru'l-bâkiye*, 41.

²⁹ Âzad, Ebu'l-Kelâm, *Zülkarneyn Kimdir* (İstanbul: İz yayıncılık, 2004), 30.

onun gücü boynuzla; zaferleri de bir taç ve büyük bir dağla simgelenmiştir. Tefsirde Naram-sin ile ilk İskender olarak adlandırılan bir şahıs arasında irtibat kurulur. Bu görüşe göre Naram-sin veya onun gibi başka bir şahıs adeta ilk İskender olup Hz. İbrâhîm'in çağdaşıdır. Hz. İbrâhîm vasıtasıyla Müslüman olmuş, Hızır'la da görüşmüştür. Ancak bu görüş kabul edildiğinde tarihî olarak Naram-sin ile Büyük İskender arasında tahmini iki bin yıllık bir süre olmaktadır.³⁰ Tabatabaî bu görüşün isabetsiz olduğunu ifade etmiştir³¹. Mehmed Vehbi Efendi (ö. 1949) onun Hz. İbrâhîm'in çağdaşı İskender olduğunu söyler.³² Şibli Numanî (ö. 1332/1914), Muhammed Ali Lahurî (ö. 1951) ile Ömer Rıza Doğrul (ö. 1952) gibi bilim insanları Zülkarneyn'in Pers devletinin Hz. İsa'dan önce 522-486 yıllarında hüküm süren kralı *I. Darius* olduğunu iddia ederler.³³ Bazı bilginler tarafından Zülkarneyn'in İran efsanesi Feridun ile Türk hakanlarından Oğuz Kaan olduğu da ileri sürülmüştür. Ancak bu görüşler fazla rağbet görmemiştir. Ebulkelâm Âzad'a kadar rağbet gören görüş Büyük İskender'dir. Klasik dönem müfessirler arasında sadece İbn Kesîr meseleye şüpheyile yaklaşmıştır denilebilir.³⁴

Son dönem müfessirlerden Ebulkelâm Âzad, Zülkarneyn'in Pers kralı *Büyük Koreş* olduğunu iddia etmiştir. O bir eserinde Zülkarneyn'in Pers devletinde M.Ö. 559 ilâ 530 yıllarında tahta geçen Büyük Koreş'le Zülkarneyn'in özelliklerini karşılaştırmış, tarihî, edebî ve filolojik bilgilerle delillerini desteklemiştir.³⁵ Müfessirlerden Mevdûdî (ö. 1979), İzzet Derveze (ö. 1984), Tabatabaî (ö. 1981) ve Şirâzî gibi müfessirler de Âzad'ı takip ederek onun Koreş olduğu konusunda ısrar etmişlerdir.³⁶

Zülkarneyn mert, savaşçı ve güçlü bir cihan hükümdarıdır. Zira ona bu lakap bazı müfessirlerin belirttiği gibi Medlere ve Perslere hâkim olmasından sonra verilmiştir.³⁷ Zamanla Zülkarneyn ismi simgeleşerek güç ve kuvvet anlamına, hatta dünya hükümdarı manasına

³⁰ İbn Kesir, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Kerîm*, 3/99; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 2/542.

³¹ Tabatabaî, M. Hüseyin, *el-Mîzan* (B.s. Cemaatü'l-Müderresin fi Havzati'l-İlmiyye, 1393), 13/391.

³² Vehbi Efendi, *Hülâsatü'l-beyân* (İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1966), 8/3165.

³³ Şibli, Numanî, *İslâm Tarihi: Asrı Saadet*, çev. Ömer Rıza Doğrul (İstanbul: Eser Kitabevi, 1974), 3/122; Doğrul, Ömer Rıza, *Tanrı Buyruğu* (İstanbul: Ahmet Halit Kitabevi, 1947), 2/492.

³⁴ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Kerîm*, 3/99.

³⁵ Ebu'l-Kelâm Âzad, "Şahsiyyetü Zi'l-karneyn el-mezkûr fi'l-Kur'ân", *Sekafetü'l-Hind* (New Delhi: B.s. 1950); 1/1, 60-62, 71; 1/3, 26, 27, 32; Âzad, *Zülkarneyn Kimdir*, 35, 45.

³⁶ bk. Mevdûdî, Ebu'l-Ala, *Tefhîmü'l-Kur'ân*, çev. Muhammed Han Kayanî ve dv. (İstanbul: İnsan Yayınları, 1986; 3: 174; Derveze, M. İzzet, *et-Tefsîru'l-hadîs* (Kahire: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2008), 5/91; Tabatabaî, *el-Mîzan*, 12/391; Şirâzî, Nasır Mekarim, *el-Emsel fi tefsiri Kitabillahi'l-münzel* (Beyrût: B.s. 2007), 7/589; Tarihî bilgiler için bk. Yenişehirlioğlu, Filiz ve dv. *Kültür Tarihi* (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2014), 29.

³⁷ Taberî, *Câmiü'l-beyân*, 8/271.

gelmiş Yahudiler de onu böyle tanımıştır.³⁸ Âzad'a göre Eski Ahid'de koç ve iki boynuz tasviri³⁹ Med ile Pers krallarını simgeler⁴⁰

Eski Ahid'de Koreş, Rab Yahve/Yüce Allah'ın halifesi, mesihi olarak açıklanmıştır.⁴¹ Yaptıkları iyi, güzel ve hayırlı işlerden dolayı o, Yüce Allah tarafından dünyada mükâfata, ahirette de pek çok vaade mazhar olmuştur.⁴² Bâbil devletine son verdikten sonra, esaret altında yaşayan Yahudilerin Kudüs'e dönmelerine ve orada dinlerini özgürce yaşamalarına imkân hazırlar.⁴³ Yahudilerce o, kurtarıcı, sâlih bir kimse ya da mesih olarak kabul edilir. Yine kutsal kitap şerhlerinde Koreş'in doğumu, varlığı Allah'ın bir lütfü olarak telakki edilir. Zülkarneyn Yahudi literatüründe İsrail peygamberler ve krallarıyla denk tutulmuş; adaleti, ilmi, kahramanlığı ile seçkin bir zat olarak kabul edilmiştir.⁴⁴

Âzad'a göre Yahudi edebiyatında Daniel ile ilgili bazı anlatılarda Zülkarneyn'e işaretler vardır. Daniel vizyonunda yer alan iki boynuzlu koç tasviri,⁴⁵ Med ve Pers devletlerini birleştiren bir krala işaret eder ki o da Koreş'tir. Diğer yandan Daniel'in sifrinin İbranice nüshasında Zülkarneyn için "lehûkarnün" ifadesi geçer. İbranice Lehûkarnün ile Arapça Zülkarneyn terkipleri yaklaşık olarak aynı anlama gelmektedir. Aynı zamanda İstahr şehrinde yapılan kazılar neticesinde Koreş'e ait olduğu kabul edilen kabartma heykelde iki boynuz dahi vardır.⁴⁶ Koreş'in dünyanın batı, doğu ve kuzeyine seferler yaptığı bilinir. Öncelikle o, batı seferinde Anadolu'nun Ege kıyılarında Lidyalılarla savaşmış, onları mağlup etmiş sonra doğudaki seferleriyle de Orta Asya ile Güneydoğu Asya'yı fethetmiştir. Kuzeyde ise Kafkas dağlarını aşmıştır.⁴⁷ Son olarak Zülkarneyn'in inşa ettiği düşünülen geçidin Kafkasya'da olmasıdır. Müfessirlerin çoğunluğu bu görüşü paylaşmaktadır ki Viladikafkası Tiflis'e bağlayan yol üzerinde Daryal Geçidi vardır. Bu geçit Ermeni kitabelerinde Koreş geçidi olarak isimlendirilir ve o bölgede pek çok demir yatakları da yer alır.⁴⁸ Yine Kafkasya bölgesi, bakır ve kurşun madenleriyle meşhur bir bölgedir ki o bölge halkları da madencilikte bir hayli ileri seviyededir. Bize göre ise Zülkarneyn'in kimliğinden ziyade onun bir cihan hükümdarı olarak sahip olduğu özellikleri daha önemlidir.

³⁸ Kâsimî, *Mehâsinü't-te'vil*, 11/4113.

³⁹ Daniel, 8/3, 20.

⁴⁰ Âzad, *Sekafetü'l-Hind*, 1/1, 60-62, 71; 1: 3, 26, 27, 32.

⁴¹ İşaya 44/28; 45/1.

⁴² İşaya 45/1-6.

⁴³ II. Tarihler 36/22, 23; Ezra 1/1-4; 6/3-5.

⁴⁴ Elr., 9/131.

⁴⁵ Daniel 8/1-4.

⁴⁶ Âzad, *Zülkarneyn Kimdir*, 35, 45.

⁴⁷ Ebu'l-Kelâm Âzad, *Sekafetü'l-Hind*, 1/1, 60-62, 71; 1: 3, 26, 27, 32

⁴⁸ Şirazî, *el-Emsel fi tefsîri Kitâbillahi'l-münzel*, 7/589.

2. İdeal Bir Devlet Adamı Olarak Zülkarneyn'in Özellikleri

Kur'ân'a göre Zülkarneyn, ideal bir devlet adamıdır. Konunun bize bakan yönü de onun kimliğinden ziyade ideal bir devlet adamı olması ve ideal devlet adamının özelliklerini taşımasıdır. Özellikle son dönem yapılan çalışmalar onun kimliğini tespit etmeye çalışırken ideal devlet adamı özelliklerini ihmal etmişlerdir. Oysaki Türk İslâm literatüründe ideal devlet adamıyla ilgili pek çok çalışma vardır. Örneğin Farâbî'ye göre ideal devlet adamı, sağlıklı, anlayışlı olmalı, zeki, uyanık, hitabeti düzgün olmalı, yeme-içme ve kadına mesafeli olmalı, yumuşak huylu, adaletli, cömert ve azimli olmalıdır.⁴⁹ Farâbî'nin saydığı bu özellikler ilk çağlardan bu yana ideal devlet adamında aranan özelliklerdir.⁵⁰ Yapılan incelemeler neticesinde açıklanan bu özelliklere Zülkarneyn'in sahip olduğu görülmüştür.

Platon, Yusuf Has Hacıp ve Koçi Bey, adaleti bir devlet adamı için temel erdem olarak kabul eder.⁵¹ Sonra ilim sahibi olması gelir. Siyasetname yazarları arasında Yusuf Has Hacıp, Nazamülmülk, Koçi Bey ve Sarı Mehmed Paşa özellikle ilme vurgu yaparlar.⁵² Daha sonra da zulme engel olmayı,⁵³ işi ehline vermeyi,⁵⁴ danışma/meşveret meclisi kurmayı,⁵⁵ uyanık⁵⁶ akıllı,⁵⁷ tevazu sahibi olmayı⁵⁸ ve devlet işlerini sürekli denetlemeyi de ilave ederler.⁵⁹

Zülkarneyn kıssasına bakıldığında onun güçlü, makam sahibi, strateji sahibi bir kişi, çok yönlü, azimli, adaletli, şefkatli, yardımsever, müstağni ve sanatkâr olduğu görülür. Siyasetnamelerde ideal devlet adamlarının özellikleri arasında ilk önce sağlık, adalet ve ilim zikredilir. Sonra ise adalet, hoşgörü, liyakat, akıl ve uyanık olma gibi nitelikler gelir. Bu çalışmada ise siyasetname yazarlarının sıralamasına göre değil de âyetlerin tertibine göre

⁴⁹ Farâbî, Ebû Nasr, *el-Medînetü'l-Fâdıla*, çev. Nafiz Danışman (Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayını, 1990), 87-90.

⁵⁰ bk. Aristo, *Politika*, çev. Mete Tunçay (İstanbul: Remzi Kitapevi, 1975).

⁵¹ Platon, *Devlet*, çev. Sabahattin Eyüpoğlu vd. (İstanbul: Remzi Kitapevi, 1975), 29; Yusuf Has Hacıp, *Kutadgu Bilig* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını, 1991), 155; Koçi Bey, *Risâle* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayını, 1985): 69; Sarı Mehmed Paşa, *Devlet Adamlarına Öğütler* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayını), 1992; 26;

⁵² Hacıp, *Kutadgu Bilig*, 27, 145, 149; Nizâmülmülk, *Siyasetname*, çev. Nurettin Bayburtlugil (İstanbul: Dergah Yayınları, 1981), 92; Koçi Bey, *Risâle*, 50.

⁵³ Hacıp, *Kutadgu Bilig*, 112, 113, 153; Nizâmülmülk, *Siyasetname*, 115; Koçi Bey, *Risâle*, 69; Sarı Mehmed Paşa, *Devlet Adamlarına Öğütler*, 92.

⁵⁴ Hacıp, *Kutadgu Bilig*, 134; Nizâmülmülk, *Siyasetname*, 228, 229; Koçi Bey, *Risâle*, 103, 104; Sarı Mehmed Paşa, *Devlet Adamlarına Öğütler*, 54.

⁵⁵ Hacıp, *Kutadgu Bilig*, 147, 148; Nizâmülmülk, *Siyasetname*, 171, 172; Koçi Bey, *Risâle*, 87, 88; Sarı Mehmed Paşa, *Devlet Adamlarına Öğütler*, 62.

⁵⁶ Hacıp, *Kutadgu Bilig*, 34, 42, 53, 63, 111, 150; Nizâmülmülk, *Siyasetname*, 176; Koçi Bey, *Risâle*, 83; Sarı Mehmed Paşa, *Devlet Adamlarına Öğütler*, 111, 112.

⁵⁷ Hacıp, *Kutadgu Bilig*, 31, 53, 136, 139, 149; Nizâmülmülk, *Siyasetname*, 177; Sarı Mehmed Paşa, *Devlet Adamlarına Öğütler*, 177.

⁵⁸ Hacıp, *Kutadgu Bilig*, 50, 131, 167.

⁵⁹ Nizâmülmülk, *Siyasetname*, 56, 57; Sarı Mehmed Paşa, *Devlet Adamlarına Öğütler*, 104.

Zülkarneyn'in bir devlet adamı olarak özellikleri ele alınmıştır. Kıssanın ilk âyetlerine göre Zülkarneyn, sağlıklı, güçlü ve makam sahibi bir zattır.⁶⁰

Zülkarneyn, Allah'a ve ahiret gününe inanmaktadır. O, adil ve çok merhametli bir kişidir. Batı seferinde fethettiği topraklardaki insanlara genel uluslararası prosedürü değil de af yolunu uygulamıştır. O, çok hırslı bir insan değildir ki kuzey seferinde yardım ettiği kavmin teklifine rağmen onlardan hiçbir haraç ya da ücret almamıştır.⁶¹

2.1 Sağlıklı, Güçlü ve Makam Sahibi Olması

Kur'ân'da Zülkarneyn'in geçtiği âyetlere bakıldığında onun örnek bir lider olduğu ve liderlik için de büyük bir liyakate sahip olduğu görülür. Her ne kadar Yüce Allah, küllî iradeye göre "biz" zamirini kullansa da meselenin Zülkarneyn'e bakan yönü de vardır muhakkak. Dolayısıyla *mekkene* (مَكَّنَ) *sağlık, güç, makam ve sebep* (سَبَب) *istediği her şeyi elde etmenin imkânları* bir kimseye durduk yerde verilmez.

Mekkene (مَكَّنَ) kelimesinin *sağlık ve güç* anlamı düşünüldüğünde sadece iktidar akla gelmemelidir. Güç denildiğinde ilk önce akla, sağlıklı olmak ve iyi bir savaşçı olmak gelmelidir. Zira onun yaşadığı dönem düşünüldüğünde beden gücü ve savaşçı özelliği daha da önemlidir. Bu sebeple *mekkene* (مَكَّنَ) kelimesinin sağlıklı, savaşçı ve cihangir bir hükümdar olarak çevrilmesinde bir sakınca olmasa gerektir. Sağlıklı ve savaşçı olmasaydı bu kadar seferlere çıkmaya cesaret edemezdi.

Kur'ân'da Zülkarneyn'e *sağlık, güç ve makam* verildiği anlatılmaktadır.⁶² Mekân sözcüğü *sülâsî* olarak Arapça'da "güçlü olmak, gücü olmak ve nüfuzu olmak" anlamlarına gelir. *İf'âl* babından kullanıldığında "imkân tanımak" anlamlarına gelirken âyette kullanımı olan *tef'îl* babı ise, sağlam ve güçlü kılmak anlamlarına gelmektedir. Aynı kökten *mütemekkin* ise *sağlık, güç ve makam* sahibi anlamlarına gelir.⁶³ Öncelikle Zülkarneyn, yeryüzünde güç ve makam sahibidir. Bir insanın makam sahibi olması onu güçlü yapacağı gibi güçlü olma sonucu da bir kimse makam sahibi olabilir. Zira Zülkarneyn âyette ilk olarak *sağlıklı, güçlü ve makam* sahibi olarak anlatılmış ardından da *sebeb* kelimesiyle "ona ulaşmak istediği her şeyi elde etmesinin

⁶⁰ "Gerçekten biz onu yeryüzünde güçlü, kuvvetli kıldık, ona ihtiyaç duyduğu şeyler için bir yol öğrettik." el-Kehf 18/84.

⁶¹ el-Kehf 18/95.

⁶² el-Kehf 18/84.

⁶³ Ragıb el-İsfehâni, *Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân* (Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, bs.), 471.

imkânlarını verdik” ifade edilmiştir.⁶⁴ Âyette önce *mekkene* (مَكَّن) kelimesiyle onun *sağlığı, gücü ve makamı*; *sebeb* (سَبَب) sözcüğüyle de *sahip olduğu imkânları* belirtilmiştir.

2.2. Çok Yönlü ve Donanımlı Bir Kişi Olması

Sebeb (سَبَب) kelimesinin, köküne bakıldığında “amaca ulaştırıcı maddî ve manevî her türlü araç” anlamlarına gelir.⁶⁵ Müfessirler tarafından ise *sebeb* (سَبَب) “amaç ve isteklere ulaşma” anlamında açıklanmıştır.⁶⁶

Taberî tefsirinde *sebeb* kelimesini *ilim* olarak açıklayan görüşlere ağırlık verir.⁶⁷ Ancak Râzî ile Kurtubî gibi tefsirciler ise “bir şeyi elde etmeye yarayan her türlü imkânın, istiare ile ifade edilmesi” olduğunu söylerler.⁶⁸ Bu açıdan bakıldığında *sebeb* metot, yol, yöntem ve usul anlamlarına da gelmektedir. Siyasî anlamda söylemek gerekirse strateji ve diplomasi de sebebe dâhildir. Belki de strateji ve diplomasi teknoloji, alet ve edevattan daha önemlidir. Zira alet ve edevatı yöneten akıl ve insan kaynaklarıdır. Belki de kaynakların en önemlisi insanlardır, çalışkan ve yetişmiş kadrolardır. Günümüz dünyasında teknoloji sadece teknik nesnelere olarak anlaşılabilir da aslında onları üreten ilim, bilgi, algı, düşünce, imal ve değerlerin toplamıdır. Nitekim Heidegger (1889-1976) teknolojinin, teknik olgulardan ziyade donanımlı bireyler olduğunu söyler.⁶⁹

Sebeb kelimesinin insana bakan yönü de vardır. İnsan için bir şeyi elde etmeye yarayan imkânların başında *ahlâk* gelir. Sonra ise ilim ve teknoloji. İnsanlar ilim ve teknolojiyi de ahlâklarıyla muhafaza ederler. Ancak ilk önce ahlâk olmalıdır. Ahlâk olmadığı zaman diğerlerinin de olması mümkün değildir. Hatta zeki olmak bile yeterli değildir. Ahlâktan sonra ise *ilim, teknoloji, zenginlik, sanat ve mimari* gelir. Gerçekten de Zülkarneyn’in kültürel yönden de çok ileri olduğu görülür.⁷⁰ Zira âyette kuzeye gittiklerinde kavme yardım amacıyla iki dağ arasında demir, bakır ve kurşun karışımı bir set yapmaları, onun ve halkının/ordusunun bu alanda ulaştıkları ilmî ve sınaî seviyenin ileri olduğunu gösterir.⁷¹

Âyetlerde batı ve doğu seferlerinde muhatap olduğu milletlerle bir iletişim problemi yaşadığı zikredilmemektedir. Ancak kuzey seferinde onun böyle bir iletişim problemi yaşadığı

⁶⁴ el-Kehf 18/84.

⁶⁵ Feyruzabâdî, Mecdüddin, *el-Kâmûşu'l-muḥîṭ* (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1987), 132.

⁶⁶ İsfahânî, *Müfredât*, 220.

⁶⁷ Taberî, *Câmiü'l-beyân*, 8/272.

⁶⁸ Râzî, *Mefâtiḥü'l-gayb*, 21/165; Kurtubî, Ebî Abdillâh, *Ahkâmü'l-Kur'ân* (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2010), 11/33.

⁶⁹ Geniş bilgi için bk. Heidegger, M. *Teknik ve Dönüş* (Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 1998).

⁷⁰ el-Kehf 18/84.

⁷¹ el-Kehf 18/96, 97.

“iki dağ arasına ulaştığında ötesinde neredeyse hiçbir sözü anlayamayan/anlatamayan bir kavim buldu”⁷² âyetleriyle açıkça bildirilmiştir. Mevcut mushafta “hiçbir sözü anlayamayan” ifadesi geçerken bir kıraate göre de “hiçbir sözü anlatamayan bir kavim buldu” ibaresi geçer. Buna göre Zülkarneyn, kendisinden farklı bir dil konuşan ya da dil becerisi zayıf olan bir kavimle iletişime geçmesini başarabilmiştir. Zira dönemine göre ona ilim ve teknoloji verilmiş; sonra da büyük bir *servet* ihsan edilmiştir. Uluslararası arenada servet çok önemli bir yere sahiptir. Servetin karşılığı ekonomik güçtür. Ekonomik güç de her zaman için uluslararası politikalarda iktidar sahibi olma ve bağımsızlığın, boyunduruk altına girmemenin bir şartıdır. Bir devletin servete sahip olması özgür olmasını sağlar. Ona verilen servet de gücün temsili olan en önemli sebeplerdendir. Diğer yandan bir devletin ilme ve teknolojiye yatırım yapması, sanayide ilerlemesi, sebebin toplumsal ve kültürel kazanımlarıdır.

Kısaca ifade etmek gerekirse söz konusu âyetlerde Zülkarneyn’in seferlerinde üç tane sebebe/imkâna sahip/tabii olduğu ifade edilir. Bu imkânlarla ilgili müfessirlerin farklı yorumları olmuştur. Kara yoluyla başka diyarlar fethetmesi, böyle güç ve yetiye sahip olması âyette *sebepe* olarak yorumlanmıştır. Ancak bize göre Zülkarneyn, sadece kara yolunu kullanmamıştır. Özellikle batı seferinde deniz yolunu kullanma ihtimali yüksektir. Zülkarneyn’in Akdenize ve havzasına hâkim olması onun batı seferinde gemi filolarını kullandığına da işaret eder. Ona verilen *sebepler* arasında deniz araç ve gereçleri de olmalıdır. Tefsirlere bakıldığında ise müfessirler sanki Zülkarneyn’in hep kara seferi yaptığı izlenimini verirler.⁷³

2.3. Strateji Sahibi Bir Kişi Olması

Âyetlerde geçen *sebepe* (سَبَب) kelimesi bir yandan Zülkarneyn’in çok yönlü bir kişi olduğuna işaret ederken diğer yandan da onun özel taktikler de kullandığına da işaret eder. Buna strateji de demek mümkündür. Zira bir yönüyle strateji ile *sebepe* aynı anlama gelmektedir. Strateji, batı dillerinde “street” kökünden gelir ki yol ve yol haritası demektir. Aynı şekilde *sebepe* kelimesi de benzer anlamları taşımaktadır. Strateji üretebilmek için de akıllı olmak gerekir. Akıllı insanlar ancak strateji sahibi olabilir ya da strateji üretebilirler ve geliştirebilirler.

Zülkarneyn kısasında dört defa *sebepe* kelimesi geçmektedir. İlk kullanımında genel anlamda olup “ona her şeyden bir *sebepe* verdik”⁷⁴ şeklinde yer alır. Sonra da *sebepe* kelimesi “فَأَتَّبَعِ سَبَبًا” şeklinde vurgulanarak, müstakil birer âyet olarak üç defa tekrar edilir. “Onun bir

⁷² el-Kehf 18/94.

⁷³ Taberî, *Câmiü'l-beyân*, 8/272; Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 21/165; Kurtubî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 11/33.

⁷⁴ el-Kehf 18/84.

sebebe tabi olarak” batıya; sonra “bir sebebe bağı olarak” doğuya ulaştığı ve sonra da “bir sebebe tabi olarak” dağlık bir bölgeye sevk edildiği âyetlerde ayrı ayrı vurgulanır.

Âyetlere bakıldığında batı, doğu ve dağlık bölgenin coğrafi şekillerinin yanı sıra insanları, teknolojisi ve kültürü de farklıdır. Batı seferinde insanlara haksızlık yapan ve sahilde yaşayan ılıman iklim sahibi bir milletle karşılaşılmıştır. Dolayısıyla onların denizcilikte ve deniz kuvvetlerinde ileri olmaları muhtemeldir. Bu sebeple Zülkarneyn’in batı seferinde özel olarak gemiler ve deniz kuvvetleri hazırlanması gerekir. Onun doğu seferi ise, bozkır ya da çöl bir mıntıkaya yapılmıştır. Üstelik de oranın ahalisi ilim ve teknolojide fazla ileri değildir. Hem o bölgenin halkı hem de doğa şartları göz önüne alınarak bu bölgeye daha çok develerle ve fillerle sefer yapılması muhtemeldir. Üçüncü seferinin yapıldığı dağlık bölge ise hem coğrafi şartlar hem de iklim itibarıyla zordur. Dolayısıyla bölgeye sefer, ağırlıklı olarak, at, eşek ve katırla yapılmış olmalıdır. Zira böyle dağlık bir bölgeye o günün teknolojisine göre kullanılan arabalar ve taşınması gereken ağır birtakım silahların götürülmesi çok zordur. Zülkarneyn her bir seferine ayrı bir taktik, ayrı bir strateji ve ordu planlaması ve tekniğiyle gitmiştir. Kıssada geçen *sebepe* kelimeleri bize bunu çağrıştırmaktadır.

Zülkarneyn’in seferlerinin anlatıldığı âyetlere bakıldığında birinci seferde nihai nokta bir deniz kenarı; ikincisinde çöl ve bozkır gibi kırsal alan; üçüncüsünde ise dağlık bir arazi, engebeli bölgedir. Zira âyette üç yön ve üç coğrafi özellik anlatılmıştır. Böylece bu üç yön ve üç coğrafi özellikten yola çıkarak onun her yere hâkimiyeti ima edilmiştir.

2.4. Azimli Olması

Azimli olmak bir devlet adamı için vazgeçilmez unsurların başında gelmektedir. Zülkarneyn, bir devlet başkanı olarak elbet sarayında kalabilir, lüks ve sefa içerisinde yaşam sürebilirdi. O ise buna razı olmayıp insanlara faydalı olmak için değişik *sebeplerle* pek çok sefere çıkmıştır. Hatta o, sorumluluğunu sadece kendi ülke sınırları içerisinde görmemiş, seferlerinden anlaşıldığı gibi sınır aşırı icraatlarda da bulunmuştur. Âyetlerde Zülkarneyn’in üç seferinin özellikle ilk ikisinde “*güneşin battığı yer*”⁷⁵ ile “*güneşin doğduğu yer*”⁷⁶ terkipleri geçer. Onun batı ve doğu yönündeki seferlerin sınırı konusunda tefsirde ihtilaf vardır. İhtilaf olsa da o, azimli bir devlet adamı olarak kendi döneminde keşfedilen nihaî batı ve doğuya ulaşmıştır.

⁷⁵ el-Kehf 18/86.

⁷⁶ el-Kehf 18/90.

Kıssaya göre Zülkarneyn, ilk seferini batıda denize kıyısı olan bir yere, bir sahil devletine yapmıştır. “Zülkarneyn. Nihayet güneşin battığı yere vardığı zaman, güneşi kara bir balçıkta batıyor buldu.”⁷⁷ Müfessirler âyette geçen “hamie”yi kara bir balçık, başka bir okuyuş olan “hamiye”yi de kızgın bir pınar anlamında açıklamışlardır ki ikisi de denizi çağrıştırmaktadır.⁷⁸

Bilimsel ve kozmolojik bilgilere göre güneşin kara bir balçıkta batması mümkün değildir.⁷⁹ Bu nedenle âyette bahsedilen güneşin batışı, günlük hayatta kullanılan gündüzün sona ermesi anlamındadır. Bizim için merak konusu böyle bir manzaranın dünyanın hangi batı kıyısında gerçekleştiğidir. Ege kıyıları ile Adriyatik kıyıları böyle bir anlam için çok elverişlidir. Fransa’da böyle yerler mevcuttur. Hatta bu bölgeler, balçıkta güneşin batışının oluşturduğu manzaraları sebebiyle turist toplamaktadır. Makalenin hazırlık aşamasında âyetin tasvir ettiği batı kıyısının böyle manzaraları dolayısıyla Adriyatik ya da Fransa kıyıları olduğu düşünülmüştü. Ancak tarihçiler, doğu devlet liderlerinin batıya düzenlediği seferin Batı Anadolu kıyılarından daha ileriye gitmediğini belirtirler.⁸⁰ İzmir’de de Çeşme kıyıları gün batımı manzaralarıyla meşhurdur. Bu tür manzaraları günümüzde gün batımında Çeşme’nin kilometrelerce kıyısında seyretmek mümkündür. Bu yüzden Çeşme’de pek çok mekâna gün batımı ismi verilmiştir.

Anadolu/Anatolia ismi Yunanca, yönlerin izafiliğine göre “güneşin doğduğu yer” (Ana/güneş; tolia/doğu) anlamına gelse de daha doğuda yaşayanlar için “güneşin battığı yer” demektir. Âzad’a göre “Zülkarneyn. nihayet güneşin battığı yere vardığı zaman”⁸¹ ifadesi Anadolu’ya özellikle de Batı Anadolu’ya işaret eder.⁸² Pers kralı Koreş bütün Anadolu’yu aldıktan sonra Lidya devletine son verir ki o dönemde Lidya (başkenti Sart/Sardes, Manisa/Salihli’ye 5 km) verimli ovalarıyla, Ege’ye hâkim konumda, stratejik öneme sahip bir merkezdir.⁸³ Lidyalılar, geniş ovaları (Bugünkü adıyla Gediz ovası) sayesinde verimli bir tarıma, kar tutan yüksek dağı (Bozdağ) sayesinde ciddi bir hayvancılığa ve Sart deresi sayesinde altın ve maden yataklarına sahip oldukça zengin bir devlettir. Onların tarihte ilk defa parayı ticarete yoğun bir şekilde kullanmaları, bu zenginliklerinin bir sonucudur. Kur’ân’da Hz. Yûsuf döneminde paranın özellikle de Araplarda *dirhem* olarak adlandırılan gümüş paranın kullanıldığı açık bir şekilde belirtilir.⁸⁴ Hz. Yûsuf, Lidyalılardan binlerce yıl önce yaşadığına

⁷⁷ el-Kehf 18/86.

⁷⁸ bk. Taberî, *Câmiü’l-beyân*, 8/272; Râzî, *Mefâtihu’l-gayb*, 21/165; Kurtubî, *Ahkâmü’l-Kur’ân*, 11/33.

⁷⁹ Râzî, *Mefâtihu’l-gayb*, 21/166.

⁸⁰ bk. Yenişehirlioğlu, *dv. Kültür Tarihi*, 29, 30.

⁸¹ el-Kehf 18/86.

⁸² bk. Âzad, *Zülkarneyn Kimdir*, 65.

⁸³ Âzad, *Zülkarneyn Kimdir*, 43.

⁸⁴ Yûsuf 12/20.

göre Lidyalıların parayı icat etme meselesini, günlük hayatta ve ticarete yoğun bir şekilde kullanmaları şeklinde anlamak daha doğru olacaktır. Bu sebeple Koreş Lidya'yı ele geçirince âyette ifade edildiği gibi kendisine verilen *sebepler*/imkânlar daha da artmıştır. Çünkü Koreş, Med, Bâbil ve Mısır'dan sonra bir de zenginliği ile meşhur Anadolu'yu topraklarına katmıştır.

İlgili âyetin devamında geçen “ayn/çeşme” kelimesi bize İzmir'in Çeşme ilçesini hatırlatmaktadır. Lidya'nın başkenti Sart'tan yaklaşık 90 km sonra İzmir; İzmir'den ise yaklaşık bir 90 km sonra Çeşme gelmektedir. Arapça “ayn” çeşme demektir. Çeşme kıyıları membalar ve denize doğru akan sıcak ve soğuk pınarlarıyla meşhurdur. Bir de bu pınarlar beraberinde sürüklediği alüvyonlarla küçük ve balçıklı bir ova oluşturmuş olup günümüzde de Ovacık olarak isimlendirilmiştir. Buna ilaveten denizi, yer altından fişkırın termal kaynakları ve kaplıcaları ile meşhurdur. Denizden sıcak suların fişkırması ve bunların karaya yakın bir yerde olması dünyada görülen nadir doğa olaylarındadır. Çeşme'nin hem karasından/kıyılarından hem de denizinden sıcak ve soğuk su pınarları fişkırılmaktadır. Sıcak ve soğuk suyun birleştiği bu kıyılara bir de akarsuların taşıdığı alüvyonlar da eklenince bazı kıyıları bataklığa dönüşmektedir. Çamur, soğuk su, sıcak su, buhar, son olarak batarken ufukta bir akşam güneşi de eklenince manzara âyetin ifadesiyle şöyle olmaktadır: “*Nihayet güneşin battığı yere vardığı zaman, güneşi kara bir balçıkta batıyor veya kızgın bir pınar içinde batıyor buldu.*”⁸⁵ Nitekim Seyyid Kutub bu mekânın neresi olduğunu açıkça ifade etmese de tatlı su ile denizlerin kavuştuğu alüvyon bir sahil olduğunu zikretmiştir.⁸⁶ Zülkarneyn konusunda hazırlanan tezlerin birinde İzmir'den güneş batımı resmine;⁸⁷ diğerinde de İzmir kıyılarına açıkça vurgu yapılmıştır.⁸⁸

Âyetin devamı ise şöyledir. “...bir de bunun yanında bir kavim buldu. Biz ona dedik ki: “*Ey Zülkarneyn! İster onları cezalandır istersen de onlara iyi davran.*”⁸⁹ Zülkarneyn, Çeşme kıyılarında hiç tanımadığı bir kavimle karşılaşmıştır. Bu kavim, bilindik ve meşhur olmayan bir şehir devleti olduğu için âyette nekre olarak ifade edilir. Eğer Âzad'ın dediği gibi Koreş, Zülkarneyn ise, İzmir civarına geldiğinde batıya doğru devam etmiş en sonunda da Lidya'ya bağlı Erythrai kavmiyle karşılaşmıştır. Bu kavim Pers-Lidya ve Pers-İyonya savaşlarında Lidya ya da İyonya'yı desteklemiş daima Pers'lerin karşısında olmuşlardır. Bu sebepten âyette “*Ey*

⁸⁵ el-Kehf 18/86.

⁸⁶ Kutub, *Fî Zilâli'l-Kur'ân*, 9/465.

⁸⁷ Albayrak, *Kur'ân Işığında Zülkarneyn Kıssası*, 119.

⁸⁸ Şekercioğlu, *Klasik ve Çağdaş Kur'ân Yorumlarında Zülkarneyn...* 67, 68.

⁸⁹ el-Kehf 18/86.

Zülkarneyn! İster onları cezalandır istersen de onlara iyi davran”⁹⁰ şeklinde ifade edilmiş olmalıdır.

Aynı zamanda bu yerler yıl içerisinde de sürekli değişir. Diğer yandan batı ve doğu kavramları görecelidir. Yıl içerisinde batı ve doğu mekâna göre değişirken zamana göre de değişir. Aynı zamanda her mekânın doğusu ve batısı vardır. Ancak âyette normal master değil de tercih edilen mimli master, zaman, mekân ile batma ve doğma anlamlarının her birini de içerir. Garp ile şark sadece batma-doğmaya işaret ederken mağrip ile maşrik üçlü bir anlam, yani eylem, eylem zamanı ve eylem mekânını ifade eder. Buna göre Zülkarneyn’in zikredilen yerlere varma vaktinin akşam olduğu da âyetten anlaşılmış olmalıdır. Bu da oraları fethetmek için en uygun zamanların bu vakitler olduğuna işaret eder. Batıdaki kavmin en gafil olduğu zaman akşam vakti, doğudakilerin ise sabah vaktidir. Bir nevi doğudakilere şafak baskını yapılmış olmalıdır. Belâgât açısından da batı, güneşin batışıyla, doğu da güneşin doğuşuyla ifade edilerek anlatıma ayrı bir zenginlik katılmıştır. Dağlık bölge de yer şekillerinin ulaşım zorluğundan dolayı setle ifade edilmiştir. Hatta sünî setle bir ahenk arz etmesi açısından dağlar da set olarak ifade edilmiştir.

Zülkarneyn, batı seferinde, zalim bir devletin varlığına son verdiği için güneşin batışıyla; doğu seferinde ise onun bozkırda yaşayan ilkel bir kavme medeniyet götürdüğüne işaret eder mahiyette güneşin doğuşuyla ifade edilmiştir. Âyette “*onlara bir örtü vermedik*”⁹¹ ifadesinden sonra “*Zülkarneyn’in nelere sahip olduğunu biz biliyorduk*”⁹² ifadesi onun doğu seferinde karşılaştığı toplumlara belli faydalarının olduğuna işaret eder. Üçüncü seferinde onun zalim bir kavme engel olması da setle açıklanır. Arapçada set, su tutmak amacıyla alçak ve çukurlara yapılan engeldir. Yani set, netice itibariyle zalim bir kavmin yerinde tutulması ve engellenmesidir.

Eski dünya kıtaları baz alındığında batıdan kasıt Avrupa’nın en batısı, doğudan da kasıt Asya’nın en doğusudur. Bu bakış açısıyla Zülkarneyn, seferlerinde eski dünyanın o gün için gidilebilen son noktalarına ulaşmıştır. Zira tefsir kitaplarında buraların batıda Atlas Okyanusu ve doğuda Hint Okyanusu ile Asya’nın doğusu olduğuna dair rivayetler vardır.⁹³ Elmalılı bu görüşü savunanlardandır. O tefsirinde âyeti “*batı tarafının en son noktasına vardı*” olarak açıklar. Ona göre eski bilim anlayışına göre Atlas Okyanusundaki “halidat” adalarında boylam

⁹⁰ el-Kehf 18/86.

⁹¹ el-Kehf 18/90.

⁹² el-Kehf 18/91.

⁹³ Taberî, *Câmiü'l-beyân*, 8/272; Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 21/166; Kurtubî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 11/33.

başlangıcı bulunmaktadır ki bunlar da mutlak olarak batıya işaret eder.⁹⁴ Buna göre “güneşin battığı yer”⁹⁵ ile “güneşin doğduğu yer”⁹⁶ terkipleri mutlak anlamda doğu ve batıdır. Ancak Kur’ân’ın nüzûlü döneminde bile bizce mutlak anlamda doğu ve batı, Asya’nın en doğusu ile Avrupa’nın en batısı değil; ana akım medeniyetin ulaştığı sınırlardır. Hatta Kristof Kolomb döneminde bile eski dünyanın pek çok bölgesine ana akım medeniyet ulaşmamıştı. Zülkarneyn, batı ve doğunun nihaî noktalarına gitmemesine rağmen âyetlerde mutlak olarak mağrip-maşrik geçmesi, her iki cihette de ona engel olacak, ona mukavemet gösterecek bir devletin olmamasına işaret eder. Zira kuzeyde onu zorlayacak Ye’cüc-Me’cüc adında kavimler vardır ki kuzey mutlak olarak zikredilmez.

Batı seferinde güneşi kara bir balçıkta görmesi bilimsel bir bilgiden ziyade bir tabiat tasviridir. Bu tabiat tasvirinde illa da bilimsel bir bilginin olmadığı anlaşılmalıdır. Ampirik olarak doğal bir gerçeğin insanlar tarafından tecrübe edilmesi anlatılmaktadır. Büyük ihtimalle o ve askerleri, sisli-puslu bir havada güneşin batışını seyretmişlerdir. Zaten önemli olan da bu tasviridir. Çünkü bu tasvirin yapıldığı yer halen mevcut olmalıdır. Bu yerde de güneşin batışı hâlâ aynı manzara ile izlenebilmektedir. Kur’ân, bu genel hakikati vurgulamış olmalıdır. Bu husus, ayrı bir araştırma konusudur ve mezkûr manzaranın dünyanın hangi batısında olduğunu bulunmalıdır.

2.5. Adaletli Olması

Kur’ân’a göre Zülkarneyn, yardım sever, sâlih bir hükümdardır, Allah’ın yardımına ve inayetine mazhar olmuştur. Müfessirlerin çoğunluğuna göre ise o, peygamber olmasa bile ilim ve adalet sahibi bir kimsedir.⁹⁷

Yeryüzünün batı, doğu ve kuzey bölgelerine seferler düzenlemiş, kadim devletleri, güçlü iktidarları, mazlum toplumları himayesi altına almıştır. Fetihlerini maddî ganimetler elde etmek, insanları ezmek, onların mallarına el koymak için yapmamıştır. Onlarca devleti fethedip eyaletlerine dönüştüren bilge kral, kibirlenmemiş, şımarmamış ve Yaratıcıya âsî olmamıştır. Halkı kendi menfaati için kullanıp onlarla alay etmemiştir. O, ne insanları köleleştirmiş ne de onların vatanlarını sömürmüştür.⁹⁸ Gittiği her yerde adalet üzere olmuş, güçsüzlere yardım etmiş, zayıfları da düşmanlara karşı korumuştur, karşılığında da hiçbir ücret almamıştır. Allah’ın kendisine bahşettiği mülkü yeryüzünün ıslahı için harcamış, adaleti sağlamak için

⁹⁴ Elmalılı, *Hak Dini Kur’ân Dili*, 5/388.

⁹⁵ el-Kehf 18/86.

⁹⁶ el-Kehf 18/90.

⁹⁷ Hâzin, *Lübâbü’l-tev’îl*, 3/209.

⁹⁸ Kutub, *Fî Zilâli’l-Kur’ân*, 9/469.

düşmanlarını ortadan kaldırmıştır. Bizzat kendi eliyle yaptığı iyilikleri bile Allah'ın rahmet ve lütfuna hamletmiş, en güçlü olduğu dönemlerde dahi Yaraticısının varlığını unutmamış, sonunda Rabbine döneceğini belirtmiştir.

Zülkarneyn her kavmin mizacına ve ihtiyacına göre muamele etmiştir. Batıdaki kavmi ikaz etmiştir ki muhtemelen o kavim inkârcı veya zulme meyillidir. Hem onların bu meylini kırmak istemiş hem de onlara yaptıkları işlerin karşılığının ahirette ceza ve mükâfatla geri döneceğini bildirmiştir. Batıda karşılaştığı bu kavim belli bir medeniyet seviyesindedir ki onlarla iletişime geçmiştir. Âyetten anlaşıldığına göre onlara dini tebliğ etmiş İslâm adına bir şeyler anlatmıştır.⁹⁹

2.6. Şefkatli Olması

Zülkarneyn, ikinci seferini doğuya yapmıştır. Ancak kıssada seferler içerisinde hakkında en az bilgi verilen harekât doğuya yapılandır. Zira Zülkarneyn'in ilk seferi ile üçüncü seferinde daha detaylı bilgiler verilmiş, onun icraatlarından ve prensiplerinden genel olarak bahsedilmiştir. Âyetlere göre o, zalimleri hak dine davet eden, yeri geldiğinde onlara uyarı yapan, mazlumlara da karşılıksız ihsanlarda bulunan, yardım sever, varlıklı, âdil ve hikmetli bir yöneticidir. Büyük ihtimalle onun doğu seyahatinde tekrardan kaçınmak için fazla bir şey söylenmemektedir. Ancak o kavim zalim ise takdir edildiği, inkârcı ise imana davet edildiği ve mazlum ise de kendilerine yardım edildiği âyetin siyak ve sibakından anlaşılır. “*Nihayet güneşin doğduğu yere varınca, güneşin sıcağından kendilerini koruyacak hiçbir siper yapmadığımız bir kavmin üzerine doğduğunu gördü.*”¹⁰⁰ Âyetlerde Zülkarneyn'in doğu tarafında bir bölge ya da doğuda karşılaştığı kavimle ilgili olarak “*kendilerini güneşten koruyacak bir siper vermemiştik*”¹⁰¹ diye bahsedilir. Yaşadıkları bölgenin hem bozkır, çöl hem de ilkel olduklarına işaret eder. Zira Zülkarneyn'in nispet edildiği devletler olan Makedon ve Persler döneminde paralar basılmış, tarım, hayvancılık, sanat, mimari ve madencilikte bir hayli ilerlemeler olmuştur. Aynı ilerlemeler doğuda da vardır ancak doğuda âyette ifade edildiği ilkel toplumlar da vardır. Hatta o ilkel toplumların bir kısmı günümüze kadar gelmiştir.

Konumuz olan âyetten anlaşıldığına göre Zülkarneyn, batıda olduğu gibi doğudaki hedefine ulaştıktan sonra yoluna devam etmiş, Hindistan'ı aşmıştır. Hindistan'ın baharatı, ticareti ile kumaşına sahip olmuştur. Zira Zülkarneyn'e her türlü sebep verilmiştir. Batı seferinde olduğu gibi ilerledikçe yeni bir kavimle daha karşılaşmıştır. Önce büyük bir

⁹⁹ bk. el-Kehf 18/88.

¹⁰⁰ el-Kehf 18/90.

¹⁰¹ el-Kehf 18/90.

medeniyet fethedilmiş, o büyük bir ülkenin uç ve kanar taraflarında yaşayan kırsal veya çevre kavimlerle karşılaşmıştır. Zülkarneyn, batıda Lidya veya İyonya'nın uydusu olan Erythrai kavmi gibi pek tanınmayan bir kavimle karşılaşmıştır.

Âyette “*kendilerini güneşten koruyacak bir siper vermemiştik*”¹⁰² ifadesi bitkisi örtüsü olmayan bir bozkır, bir çöl anlamına geleceği gibi ilkel, avcı-toplayıcı bir toplum manalarına da gelmektedir. Günümüzde hâlâ Asya steplerinde, Güney ve Güneydoğu Asya'nın pek çok bölgesinde böyle ilkel topluluklar vardır. Örneğin günümüz Hindistan'daki Nyakalar, Pandaramlar, Birhorlar, Cençular ve Paliyanlar bunlar arasında sayılabilir. Güneydoğu Asya'nın ise hemen hemen her yerinde Batekler, Jahailer, Agtalar, Penanlar gibi hem ilkel hem elbisesiz hem de evsiz olarak yaşayan kabileler vardır. Zülkarneyn'in doğu seferi bu bölgelere yapılmış olabilir. Ancak Âzad'a göre, onun doğu seferi, Afganistan'da bulunan Mekran, Belucistan, Baktria ile Belh çölünde yaşayan kavimlerin isyanlarına karşı yapılmıştır. Ona göre “sebepe” onların ayaklanması, “üzerlerine güneşin doğması” ise çöl ve bozkırdan kinaye olarak onların doğrudan güneşin etkisine maruz kalmalarına işaret eder.¹⁰³ Bize göre -bir başka açıdan manevî anlamda- “güneşin üzerlerine doğması” ilim, teknoloji ve medeniyet adına Zülkarneyn'in onlara yardımcı olması, onları hak dinle tanıştırdığı sonra, onlara her konuda rehberlik yapması anlamlarına gelmelidir.

Zülkarneyn, bu bölgeyi ve kavmi fazla tanımadığı için tedbir amaçlı olarak bu topluluğa şafak baskını yapmış olabilir. Güneş doğarken kavim de sabah uykusundadır. Âyetteki “*...güneşi... bir kavmin üzerine doğduğunu gördü.*”¹⁰⁴ ifadesi bu kavmin tembel, iradesiz, hedefleri, erki olmayan bir toplum olduğuna da işaret eder. Zira pek çok dilde “üzerine güneş doğdurmak” geç vakte kadar uyumak ve tembellik etmek anlamındadır. Bu özellikler de tefsirlerdeki ilkel bir kavim açıklamasına uygun düşmektedir. Âyetlerdeki satır araları daha iyi analiz edildiğinde Zülkarneyn'in barışçıl bir lider olduğu için onlarla savaşmak istemediği, onları en gafil olduğu bir zamanda sabah vaktinde savunmasız olarak yakaladığı anlaşılır. Zira âyette de Zülkarneyn'in onları kuşatmasına bedel Yüce Allah da onun bu stratejisini “*Halbuki onun yanında neler vardı biz de onu tamamen kuşatmıştık.*” ifadelerinde görüldüğü gibi” kuşatma” kavramıyla açıklanmaktadır.¹⁰⁵ Zira kavim ilkel olsa bile güçlü devletlere mukavemet gösterebilirler. Bu yüzden diplomaside her zaman tedbirli olmakta, kayıp ve zayıflık vermemekte

¹⁰² el-Kehf 18/90.

¹⁰³ Âzad, *Zülkarneyn Kimdir*, 61.

¹⁰⁴ el-Kehf 18/90.

¹⁰⁵ el-Kehf 18/91.

fayda vardır. O kendisi zayıat vermek istemediği gibi karşı tarafa da zayıat verdirmek istememektedir.

2.7. Yardımsever Olması

Kıssanın anlatıldığı âyetlerde bir de Zülkarneyn'in üçüncü seferinden bahsedilmektedir. O, batı-doğu seferinden sonra bir de başka yöne sefer düzenler. Bu sefer âyette şöyle anlatılır: “*Nihayet iki dağ arasına ulaştığında.*”¹⁰⁶ Bu âyette açık bir şekilde yön belirtilmese de müfessirler tarafından ittifakla bu harekâtın kuzeye, özellikle kuzeyin dağlık bölgelerine yapıldığı söylenmektedir. Fakat onlar, seferin yapıldığı yer hakkında farklı görüş serdetmektedirler. Genel görüşe göre bu sefer, kuzey tarafa Kafkasya bölgesine, Ermenistan ve Azerbaycan'a yapılmıştır.¹⁰⁷

Kur'ân'da bu kavmin ismi açıkça belirtilmese de “kavm” kelimesinin nekre olarak kullanılması, Kafkas dağları arasında yaşayan pek bilinmeyen bir topluma işaret etmelidir. Zira Kafkasya, hem dağlık bölgeleri, hem kültürleri, dilleri, hem de alfabeleriyle dünyanın farklı, kadim, köklü kültürlerinden biridir. Bu sebeple mezkûr kavim, bunlar arasından pek tanınmayan birisi olabilir. Üstelik bu bölgede çok fazla kültürel çeşitlilik de vardır. Ancak Zamahşerî, Râzî, İbn Kesîr ve Elmalılı, mezkûr kavmin Türkler olduğunu söylemişlerdir.¹⁰⁸ Bizce Kafkasya'da Azeriler, Terekeme ve Türkmenler gibi bazı Türk boyları yaşasa da onların olabilme ihtimali biraz düşüktür ki Türkler tarih boyunca bilinen ve tanınan büyük bir kavimdir. Diğer yandan Türklerin yerleşim bölgeleri geçide göre daha da doğuda olan Asya'nın merkezi bölgelerinde kalmaktadır. Zülkarneyn'in onlarla karşılaşması anlatılırken “kavmin” nekre değil de *marife* olması gerekirdi. Ancak karşılaşılan kavmin Türk olduğu kabul edilirse, küçük, kenarda kalmış bir boy olma ihtimali yüksektir.

Zülkarneyn, bu üçüncü seferinde karşılaştığı mazlum kavme yardımcı olmuş, onlarla müşterek bir set inşa etmiştir. Bu seddin, nerede olduğu konusunda tefsirde farklı yorumlar vardır. Set denince akla ilk olarak Çin seddi ile Yemen'deki Me'rib seddi geldiği için müfessirler mezkûr setler üzerinde yoğunlaşmıştır. Ancak bu görüşler pek kabul görmemiştir.¹⁰⁹ Zira âyetlerde seddinin açıkça demir ve bakırdan yapıldığına vurgu yapılırken taş ve harçtan yapılmış olan Çin seddi ile Yemen'deki Me'rib seddi üzerinde durmak bizce de pek mantıklı değildir. Diğer yandan Çin seddi kısa bir sürede değil de çeşitli Çin hanedanları

¹⁰⁶ el-Kehf 18/93.

¹⁰⁷ Beyzâvî, Abdullah b. Ömer, *Envâru't-tenzil ve esrâru't-te'vil* (İstanbul: Matbaatü Âmire, 1304), 2/27.

¹⁰⁸ Elmalılı, *Hak Dini Kur'ân Dili*, 5/391.

¹⁰⁹ Tabatabaî, *el-Mîzan*, 13/377; Şirazî, *el-Emsel fi tefsîri Kitâbillahi'l-münzel*, 7/ 558.

tarafından yüzyılları süren bir zaman diliminde; üstelik iki dağ arasına değil de dağların tepesine inşa edilmiştir. Malzemesi de demir ve tunç olmayıp taş ve harçtır. Yine Arapça Çin seddi yerine Çin duvarları tabiri kullanılır. Arapça'da çukurlara su tutmak ve bazı şeyleri engellemek için yapılan duvarlar set; dağlara ve düz arazilere yapılanlara ise sûr denir. Yemendeki Me'rib seddi ise sulama amacıyla inşa edilmiş taştan bir seddir. Hem malzemesi hem de yapılış gayesiyle uyuşmamaktadır. Bu sebeple son dönem müfessirleri, bilim insanları Kafkasya'daki Daryal ile Derbend geçitleri üzerinde dururlar. Ancak Derbend geçidinin adı Arapça'da Babü'l-ebwab olarak isimlendirilir. Türkçe'de ise Demirkapı olarak zikredilmesine rağmen demirden değil taştan yapılmıştır. Dolayısıyla bu seddin de Zülkarneyn seddi olabilme ihtimali düşüktür. Diğer yandan bu seddin denizden dağlara doğru uzanması da Kur'ân'daki tarife ters düşmektedir.

Ebulkelâm Âzad'a göre Zülkarneyn seddi Daryal Geçidi'ndedir. Daryal geçidi hem sonradan yapılmış hem de Kur'ân'daki anlatıma uygun olarak Hazar Denizi ile Karadeniz arasındaki sıra dağların doğal olarak set oluşturduğu bir bölgede yer alır. O yüzden Kur'ân'da dağlardan oluşan bu doğal engele de set denilmiştir.¹¹⁰ Sonra bu doğal set halindeki dağların arasında Zülkarneyn tarafından demirden bir set yapılmıştır. Âzad'a göre bu set Ermeni kitabelerinde Koreş geçidi olarak anılır.¹¹¹

Zülkarneyn, harekâtı esnasında dağlık bir bölgede diğer seferlerde olduğu gibi yine tanımadığı bir kavimle karşılaşmıştır. Âyette kavim kelimesinin nekre olarak geçmesi onların tanınmadıklarına işaret ederken dağlık bölge ifadesi de, onların yüksek ve ücra bir yerde hayvancılıkla ve demir, bakır, kurşun gibi madenleri işleyerek geçindiklerine işaret eder. Dağlık bölgelerde genelde hayvancılık yapıldığı bilinen bir gerçektir. Diğer yandan da dağlar maden yönünden çok zengin yerlerdir. Âyette hayvancılık hakkında genel bir malumat olmasa da biz bunu mevcut vakiadan anlamaktayız. Zira dünyada dağlık bölgelerde genelde hayvancılık yapılır. Kavmin madenci oldukları konusunda iddiamız ise onların Zülkarneyn'le beraber demir, bakır ve kurşun gibi metallerden set inşa etmiş olmalarıdır. Bir de bu kavim istilaya uğrayan bir kavimdir. Dağlık bir bölgenin kavmi pek çok yönden istilaya uğrayabilse de âyette demir, bakır ve kurşun gibi madenlerden bahsedilmesi bize belli ölçüde onların uğraşlarının ne olduğunu bildirmektedir. Diğer yandan metallerden set yapılması saldırıların, saldırıya sebep olan nesneyle engellendiğine; Onların Zülkarneyn'e set karşılığında ücret teklif etmeleri de ekonomik durumlarının iyiliğine işaret eder.

¹¹⁰ Elmalılı, *Hak Dini Kur'ân Dili*, 5/387.

¹¹¹ Âzad, Ebu'l-Kelâm, *Ashab-ı Kehf: Zülkarneyn* (Lahor: Bs. 1958), 114-118.

Bölge dağlık olduğu için kavim, ulaşımın sağlandığı belli geçitlerden istilalara maruz kalmaktadır. Topografik şartlardan dolayı da onlar kaçamamakta, geri çekilememekte daha önemlisi topraklarına ve madenlerine sahip çıkamamaktadırlar. Bir de bunlar coğrafi olarak ücra bir bölgede yaşadıkları için hem dilleri farklıdır hem de anlayışları sert ve katıdır. Kur'ân'da onların vatanların coğrafi özellikleri ile sosyal ve kültürel özellikleri şöyle anlatılır: “*Nihayet o, iki dağ arasına ulaştığında bunların arasında neredeyse hiçbir sözü anlamayan bir kavim buldu*”.¹¹² Diğer bir kıraate göre de açıklama “*O, neredeyse hiçbir sözü anlatamayan bir kavim buldu*” şeklindedir. Âyetten anlaşıldığı üzere o, laftan anlamayan ya da derdini anlatamayan, kendini savunamayan kavmi kaderine terk etmemiştir.

Bizce bunlar sabık bazı müfessirlerin dediği gibi “konuşmuyorlardı, dil bilmiyorlardı, birtakım sesler çıkartıyorlardı” gibi anlamlara gelmemelidir. Zira tarihin hiçbir döneminde, hiçbir coğrafyasında böyle acayip ses çıkartan, iletişim kuramayan bir topluluğa rastlanmamıştır. Bir topluluk hem maden çıkarmayı, işlemeyi bilecek hem iletişimi olmayacak, bu anlaşılır şey değildir. Büyük olasılıkla onlar farklı bir dil konuşmaktalar ve sert bir mizaca sahiptirler. Zira daha sonra onlarla anlaşma sağlanmış teknik ve projesi Zülkarneyn’e, ameleliği de onlara ait olmak üzere ortak bir çalışmayla set inşa edilmiştir. Bize göre “*Neredeyse hiçbir sözü anlamayan/anlatamayan bir kavim*” ifadesi bu kavmin dağlık bölgede yaşayan, anlayışı kıt, fikri sabit, iletişim kurmanın zor olduğu bir topluluğa işaret eder. Zira araştırmalar göstermiştir ki dağlık bölgelerin insanları biraz daha sert mizaçlı ve sabit fikirlidir.¹¹³

Mazlum kavmin dili, diğer milletlerden farklı, ifadeleri de biraz yetersizdir. Zülkarneyn dil ve iletişim konusunda da uzman olmasaydı, başka diller bilmeseydi ya da tebaasında yabancı dil bilen adamları olmasaydı onları anlayamayacak onlar da dertlerini anlatamayacaktı. Zülkarneyn ya da yardımcı devlet adamlarının yabancı diller bilmesi de ona verilen sebepler cümlesindedir. Bir yandan bu toplum, demir, bakır, kurşun gibi madenleri işlemeyi bilmektedirler ancak yeterince onlardan istifade edememektedirler. Zülkarneyn onlara bunu öğreterek yardımcı olmuş, onlarla iş birliği yaparak seddi inşa etmiş, sıkıntılarını gidermiştir. Kaba ve anlayışsız olmasına rağmen onların uygun bir dil ve yöntemle anlaşılabilir, ittifak edilebilecek bir toplum olduğunu da göstermektedir. Onlar, set karşısında Zülkarneyn’e belli bir ücret ödemeyi teklif etmişler,¹¹⁴ o ise bundan istişna ederek hiçbir ücret almamıştır.¹¹⁵

¹¹² el-Kehf 18/93.

¹¹³ İbn Haldûn, *Mukaddime* (Beyrût: el-Matbaatü'l-Edebiyye, 1900), 86, 87.

¹¹⁴ el-Kehf 18/94.

¹¹⁵ el-Kehf 18/95.

8. Müstağni Olması

Kur'ân'da Zülkarneyn, Eski Ahid'de olduğu gibi peygamberler ve din büyüklerine ait özelliklerle tanıtılmıştır. Bu yüzden bazı müfessirler onun peygamber olabileceği ihtimali üzerinde durmuşlardır. Peygamber olduğunu düşünenler görüşlerini, “*Biz ona muhtaç olduğu her şeyi verdik*”¹¹⁶ “...orada bir kavme rastladı. ‘*Bunun üzerine Biz: Ey Zülkarneyn! İster onları cezalandır istersen de onlara iyi davran’ dedik.*”¹¹⁷ âyetleriyle delillendirirler. Ancak müfessirlerin çoğunluğuna göre O, peygamber değil ilim, adalet ve hikmet sahibi bir kimsedir.¹¹⁸ Peygamber olmasa bile o, tüm peygamberler gibi yaptığı işlerinden dolayı insanlardan bir ücret talep etmemiştir.

Üçüncü seferinde mazlum kavimle karşılaşınca onlara yardım yolunu tercih etmiş, batı seferinde yaptığı gibi zalim kavmi/Ye’cüc-Me’cücü¹¹⁹ bulup onları uyarmamıştır. Bu çok enteresandır. Acaba Zülkarneyn, Ye’cüc-Me’cücle karşılaşmak istememiş midir? Büyük ihtimalle o, zalim olan bu kavimlerle muhatap olmak istememiştir. Bunun yerine mazlum kavmi onlardan koruma yolunun daha evlâ olduğunu düşünmüştür. Bir de onun ilk iki seferinde, âyetlerde mutlak olarak güneşin battığı ve doğduğu yerlerden bahsedilerek izafi değil de mutlak olarak dünyanın doğu ve batısı ima edilmiştir. Bu da o dönemde dünyanın batı ve doğusunda ona mukavemet gösterecek bir devletin olmadığına işaret eder. Ancak üçüncü seferinde kuzey noktasına yani son noktaya işaret yoktur. Zira burada fitneci ve ona karşı koyacak bir millet veya devlet vardır. İlgili âyette “*neredeyse hiçbir sözü anlamayan/anlatamayan bir kavim buldu*” buyruluyor.¹²⁰ O, karşılaştığı bu mazlum kavimden haraç değil de işçilik ve amelelik istemesi, onlara ücretsiz set yapması, onları da işin ucundan tutturarak hem iş öğretmiş hem de kendilerine güven kazanmalarını sağlamıştır. Başka bir açıdan da onları minnet altında kalmaktan kurtarmıştır. Yapılan işi bir nevi o kavme mal etmiştir.

2.9. Sanatkâr Olması

Zülkarneyn, maden işlemeyi çok iyi bilmektedir. Demir ve bakır madenlerini işlemek Yemen bölgesinin işi değildir. Bir de demir kütlelerini döktürüp ardından üzerine bakır kaplatması onların bu konuda ne kadar ehil olduklarını gösterir. Dünyada tarih boyunca demir

¹¹⁶ el-Kehf 18/84.

¹¹⁷ el-Kehf 18/87.

¹¹⁸ Hâzin, *Lübâbü’t-tev’îl*, 3/209.

¹¹⁹ Ye’cüc ve Me’cüc’ün kimler olduğu konusunda tefsirlerde pek çok görüş farklı görüş vardır. Bunlar büyük ihtimalle; Kafkasya’da, Asya içlerinde veya Kuzey Asya’da yaşayan kavimlerden olmalıdır. Kur’ân bunları genel özellikleriyle ele almakta, çevreye yayılıp zarar veren toplulukların bir prototipini sunmakta ve gelecekte bu özelliği taşıyan kavimlere karşı önlem alınmasını tavsiye etmektedir.

¹²⁰ el-Kehf 18/93.

ve bakır madenlerinin çokça bulunduğu yerler Orta Asya ve Kafkasya bölgeleridir. Örneğin Kafkasya bölgesi bu konuda meşhurdur. Zülkarneyn gittiği yerdeki bakırı ve demiri işlemini bilmesi onun da demir ve bakır sanayisine aşina hatta çok ileri olduğunu gösterir. Onun demir ve bakırı işlemesi hem teknoloji hem de demir ve bakır yönünden zengin topraklarda yaşadığını, kendisinin de bu konuda uzman olduğunu gösterir. Diğer yandan onun savaş araç ve gereçlerinde demiri kullandığı, bu sayede güçlü bir orduya sahip olduğu da kolay bir şekilde anlaşılır. Tarih kitaplarına bakıldığında bazıları birazcık efsanevi olsa da/aklı zorlarsa da onunla ilgili bir hayli malumat vardır. Ancak bu malumatlara bakılarak onunla ilgili net bir şey söylemek oldukça zordur.

Sonuç

Bu çalışmada tefsirde tartışmalı konulardan biri olan Zülkarneyn ele alınmıştır. Onun ideal bir devlet adamlığı ve örnek şahsiyeti, lügavî yönden incelenmiştir. Müfessirler tarih boyunca Zülkarneyn'in devlet adamlığı konusunda ikna edici, daha somut bir açıklama yapamamışlardır. Müfessirlerin Zülkarneyn meselesine yaklaşımı daha çok rivaî yöntem ve duygusal olup bilimsel tespitlerden uzaktır. Eski çalışmaların en büyük eksikliği kıssaya genellikle ibret nazarıyla bakmaları ve meseleyi rivayet yöntemiyle bitevî tekrar etmeleridir. Muhakkak ki onların bu konuya pek çok katkısı olmuştur. Ancak sabık çalışmalarda eksik görülen taraf, Zülkarneyn'in ideal bir devlet adamı özelliklerinden yeterince yararlanmamalarıdır.

Siyasetname eserlerinde ideal devlet adamında olması gereken özellikler arasında sağlık, adalet, ilim, hoşgörü, liyakat, akıl ve fetânet zikredilir. Kıssada bir devlet adamında olması gereken özelliklere, Zülkarneyn'in ziyadesiyle sahip olduğu görülmüştür. Onun başlıca özellikleri arasında sağlıklı, güçlü, çok yönlü, donanımlı, stratejik, azimli, adaletli, şefkatli, yardımsever, müstağni ve sanatçı olması sayılabilir.

Zülkarneyn'in, Kur'ân'da bir cihan hükümdarı olarak zikredilmesi, onun Batı Asya, Orta Doğu, Mısır ve Anadolu'ya hâkim olduğu sonucunu doğurmaktadır. Zira bu bölgeler eski dünyanın merkez bölgeleridir. Buralara hâkim olmadan dünyaya hâkim olmak biraz zordur. Bu nedenle onun iktidar alanı çok daha geniş olmalı, sınırları aşmalıdır. O, döneminin bütün imkânlarını kullanarak sınırları aşmış, büyük ihtimalle Hindistan'ın doğusu ile Ege kıyılarına hatta Balkanlara seferler düzenlemiştir. Bu sebeple güneşin battığı yerin, Batı Anadolu ya da Kuzey Akdeniz olma ihtimali vardır. Demirden inşa edilen set, yeri henüz tam olarak

bilinmeyen dağlar arasında, üzeri zamanla toprakla örtülmüş olmalıdır. Üzerine örtü yapılmayan kavim ise âyetten anlaşıldığına göre Hindistan'ın doğusunda, bozkırda/çölde yaşayan ilkel kavimlerden birini akla getirmektedir. Makale üzerinde çalışırken açıkça görülmüştür ki; mezkûr kıssa konusunda, müfessirler ve bazı milletler bilimsel açıklamalara gitmekten ziyade, kendi kahramanını Zülkarneyn, düşmanını da Ye'cüc ve Me'cüc ilan etmiştir. Kur'ân'da tarihî bir şahıs olan Zülkarneyn, zamanla pek çok milletin vatan kahramanı haline gelmiş, Ye'cüc ve Me'cüc de onların düşmanlarının genel adı olmuştur.

Ye'cüc ile Me'cüc konusu ve kavimlerin mahiyeti, makale şartlarının sınırlılığından dolayı çok kısa olarak ele alınmıştır. Çalışmanın konusu sadece Zülkarneyn olduğu için, onun dönemine, dönemindeki siyasî, ekonomik ve sosyal şartlara yeterince değinilmemiştir. Diğer yandan onun peygamber olup olmadığı tartışmalarına da girilememiştir.

Çalışmada önemli rivaî ve dirâî tefsirlerden, Ahd-i Atik ile bazı tarih kitaplarındaki verilerden yola çıkarak onun daha pek çok seferinin olduğu anlaşılır. Kur'ân'a bakıldığında ise onun sadece üç seferi üzerinde durulmuştur. Âyetlerde onun sefer yaptığı yerler, açık bir şekilde değil de zımnî olarak birtakım tasvirlerle anlatılmıştır. İlk olarak, onun batı seferinde tasvir edilen sahne, bizce somut bir yere işaret etmekte ve buraların dünyanın hangi yerinde olduğu pozitif/post modern bilim açısından değerlendirilmeli; makalede belirtilen, Zülkarneyn tarafından, demirden inşa edilen set şüphe götürmez bir şekilde bulunmalı, eğer toprak altında kalmış ise arkeolojik kazılarla gün yüzüne çıkartılmalıdır. Üzerine örtü verilmeyen kavmin yeri hakkında ise somut, bilimsel, akla yatkın, ikna edici görüşler ortaya konulmalıdır. Tefsir kaynaklarında yer alan bilgiler tecrübî bilgilerle teyit edilmelidir.

Kaynakça

Albayrak, Fatma. *Kur'ân Işığında Zülkarneyn Kıssası*. Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012.

Alûsi, Şihâbüddîn. *Rûhu'l-meânî*. Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1417/1997.

Aristo. *Politika*. çev. Mete Tunçay, İstanbul: Remzi Kitapevi, 1975.

Âzad, Ebu'l-Kelâm. “Şahsiyyetü Zi'l-karneyn el-mezkûr fi'l-Kur'ân”, *Sekâfetü'l-Hind*. Bs.: New Delhi, 1950.

Âzad, Ebu'l-Kelâm. *Ashab-ı Kehf: Zülkarneyn*. Lahor: ys. 1958.

Âzad, Ebu'l-Kelâm. *Zülkarneyn Kimdir*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2004.

- Beyzâvî, Abdullah b. Ömer. *Envâru't-tenzil ve esrâru't-te'vil*. İstanbul: Matbaatü Âmire, 1304.
- Beyvemî, Receb. *Kādâya'l-İslâmiyye münâkaşatü ve rudûd*. Mansûra: Dâru'l-Vefâ, 1405/1985.
- Birûnî, Ebû'r-Reyhân. *el-Asâru'l-bâkiye*. nşr. C. E. Sachau, Leipzig: Otto Harrassowitz, 1923.
- Derveze, M. İzzet. *et-Tefsîru'l-hadîs*. Kahire: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2008.
- Doğrul, Ömer Rıza. *Tanrı Buyruğu*. İstanbul: Ahmet Halit Kitabevi, 1947.
- Elmalılı, Muhammed Hamdî. *Hak Dini Kur'an Dili*. İstanbul: Azim Dağıtım, ts.
- Farâbî, Ebû Nasr. *el-Medînetü'l-Fâdila*. çev. Nafiz Danışman, Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayını, 1990.
- Feyrûzâbâdî, Mecdüddin. *el-Kâmûşu'l-muht*. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1987.
- Haspolat, Hasan. "Hz. Zülkarneyn ve Diyarbakır", *Diyarbakır*. Diyarbakır Valiliği, Kültür Sanat Yayınları, Nisan 2010.
- Hâzin, Ali b. Muhammed. *Lübâbü't-tevil*. Mısır: Matbaatü'l-Behiyyeti'l-Mısriyye, 1304.
- Heidegger, M. *Teknik ve Dönüş*. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 1998.
- İbn Âşûr, Muhammed. *et-Tahrîr ve't-tenvîr*. Bs: Dâru't-Tunûsiyye, ts.
- İbn Haldun. *Mukaddime*. Beyrût: el-Matbaatü'l-Edebiyye, 1420/1900.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Beyrût: 'Âlemü'l-Kütüb, 1993.
- İbn Kesîr. Ebu'l-Fidâ. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. nşr. Abdullah Abdulmuhsin et-Turkî, Cize: Hier li't-Tıbaa ve'n-neşr, 1997.
- İbn Teymiyye, Takıyyüddin. *Mecmuatü'l-fetâvâ*. nşr. Mustafa Abdülkadir Ata, Beyrût: 2000.
- İsfehânî, Râgıb. *el-Müfredât fî ğarîbi'l-Kur'ân*. Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, bs.
- Kâsımî, Cemaleddin. *Mehâsînü't-te'vil*. nşr. M. Fuad Abdülbaki, Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1957.
- Kitâb-ı Mukaddes. İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi, 6. Basım, 2003.
- Koçi Bey. *Risâle*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayını, 1985.
- Kurt, Ali Osman. "Yahudî Kaynaklarında Kral Tipolojileri: Nebukadnezar ve Koreş Örneği", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 10/2 (Aralık 2006) 423-443.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed. *el-Câmi' li ahkâmü'l-Kur'ân*. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1410/2010.
- Makdisî, Ebû Muhammed. *el-Bed' ve't-tarih*. hz. Halil İmran el-Mansur, Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1417/1997.

- Matürîdî, Ebû Mansûr. *Te'vilâtü ehli's-sünne*. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 2004.
- Mesudî, Ali b. Hüseyin. *Mürücü'z-zeheb*. nşr. Ch. Pellat, Beyrût: 1966.
- Mevdudî, Ebu'-Ala. *Tefhîmü'l-Kur'ân*. çev. Muhammed Han Kayanî ve dv. İstanbul: İnsan Yayınları, 1986.
- Mukâtil b. Süleyman. *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*. nşr. Abdullah Mahmud eş-Şehhate, Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 2002.
- Nesefî, Ebu'l-berekât. *Tefsîru'n-Nesefî*. Dimeşk-Beyrût: Dâru İbn Kesîr, 2011.
- Nizamülmülk. *Siyasetname*. çev. Nurettin Bayburtlugil, İstanbul: Dergah Yayınları, 1981.
- Öztürk, Mustafa. "Zülkarneyn Kıssası", *Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1/2 (Aralık 2014) 7-31.
- Öztürk, Mustafa. "Zülkarneyn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları 2013, 44: 564-567.
- Platon. *Devlet*. çev. Sabahattin Eyüpoğlu vd. İstanbul: Remzi Kitapevi, 1975.
- Râzî, Fahrüddin. *Mefâtihu'l-gayb*. Tahran: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, ts.
- Sa'lebî, Ebû İshak. *Arâisül-mecâlis*. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 2004.
- Sarı Mehmed Paşa. *Devlet Adamlarına Öğütler*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayını.
- Savaş, Nuh. *Zülkarneyn Kıssası*, Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1994.
- Seyyid Kutub. *Fî Zilâli'l-Kur'ân*. Trc. Emin Saraç, İ. Hakkı Şengüler, Bekir Karlığa, İstanbul: Hikmet Yayınları, ts.
- Şekercioğlu, Ahmet. *Klasik ve Çağdaş Kur'ân Yorumlarında Zülkarneyn Kıssası'nın Tahlili*. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013.
- Şevkânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed. *Fethu'l-kadîr*. Beyrût: 'Âlemü'l-Kütüb, 2002.
- Şibli, Numanî. *İslâm Tarihi: Asrı Saadet*. çev. Ömer Rıza Doğrul, İstanbul: Eser Kitabevi, 1974.
- Şimşek, Jale. "Kur'ân'a Göre Zülkarneyn", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1/1 (Haziran 1999) 321-336.
- Şirazî, Nasır Mekarim. *el-Emsel fî tefsîri Kitâbillahi'l-münzel*. Beyrût: Bs.: 2007.
- Tabatabaî, M. Hüseyin. *el-Mîzan*. Bs: Cemaatü'l-Müderrişîn fî Havzati'l-'İlmiyye, 1393.
- Taberî, İbn Cerir Muhammed b. Cerir. *Câmiü'l-beyân an te'vili âyi'l-Kur'ân*. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1429/2009.

- Türe, İskender. *Zülkarneyn, Kur'ân'da Uzaya Seyahati Anlatılan İnsan*. İstanbul: Karizma Yayınları, 2000.
- Vehbi Efendi, Mehmed. *Hülâsatü'l-beyân*. İstanbul: Üçdal neşriyat, 1966.
- Yenişehirlioğlu, Filiz ve dv. *Kültür Tarihi*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2014.
- Yusuf Has Hâcip. *Kutadgu Bilig*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını, 1991.
- Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer Muhammed el-Hârizmî. *Keşşâf*. Beyrût: Dâru'l-Fikri'l-İlmiyye, 1429/2009).